

**RETRACING
THE STEPS
THAT WERE
TAKEN
JOSÉ
SARAMAGO
1922—2022**

ZPĚT PO STOPÁCH MINULÝCH
José Saramago
1922 - 2022

C CAMÕES
INSTITUTO
DA COOPERAÇÃO
E DA LÍNGUA
PORTUGAL
MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS

f Fundação
José Saramago

Saramago 1922
2022

Panel číslo 1

SARAMAGO: DÍLO

Neodděluji úděl spisovatele od údělu občana.

Dílo Josého Saramaga zahrnuje širokou škálu titulů různých literárních žánrů.

Středobodem jeho díla je román. Z tohoto žánru nám Saramago zanechal díla jako například *Baltasar a Blimunda*, *Rok smrti Ricarda Reise*, *Evangelium podle Ježíše Krista*, *Slepota* nebo *Cesta slona*. Vydal také povídky, divadelní hry, deníky, poezii, kroniky, memoáry a eseje. Saramagovo dílo obsahuje zásadní témata a výrazné postavy: mimo jiné Blimundu a Doktorovu ženu, Ricarda Reise a Lídii, Marii de Magdala a seňora Josého ze *Všech jmen*, několik psů a slona. Jejich prostřednictvím Saramago v esejích a veřejných vystoupeních hovoří o vztahu člověka k Bohu, o lásce a lidské krutosti a o vzpouře proti mocným či nespravedlnosti společenského života.

„Nyní jasně vidím ty, kteří byli mými životními učiteli, ty, kteří mě nejintenzivněji učili tvrdé práci života, ty desítky postav z mých románů a her, které právě teď vidím pochodovat před očima, ty muže a ženy z papíru a inkoustu, ty lidi, o nichž jsem věřil, že je vedu, jak jsem si je jako vypravěč vybíral podle svého rozmaru, poslušni mé autorské vůli, jako členité loutky, jejichž činy na mě nemohly působit víc než tíha a napětí provázků, jimiž jsem s nimi pohyboval.“

PROJEV VE STOCKHOLMU (1998).

Fotky:

José Saramago z kraje 40. let.

Báseň mládí (nepublikováno).

První román "Terra do Pecado" (1947) a poslední nedokončený román "Alabardas" (2014).

Saramago 1922
2022

ZROD SPISOVATELE

Mladík měl již základ z hodin poezie.

Vzdělání Josého Saramaga bylo omezeno jeho sociálním zázemím, které mu neumožnilo studovat na univerzitě. Ve třicátých letech chodil José de Sousa Saramago na základní školu, poté navštěvoval střední školu Gil Vicente a později se dostal na průmyslovou školu Afonso Domingues. Literatura se v Saramagově životě objevuje poměrně brzy. Do literatury se zasvěcoval převážně sám, a to příležitostnou, ale intenzivní četbou. Zde začíná růst pomyslný literární rodokmen, jehož větvemi jsou Fernando Pessoa a Kafka, Montaigne a Jorge Luis Borges, Raul Brandão, Garrett a otec António Vieira. Když bylo Saramagovi téměř pětadvacet let, vydal knihu *Země hříchu* (1947). Následovalo téměř dvacetileté literární mlčení.

„Vzpomínám si, že jedna moje kniha, moje první kniha, musela se mi dostat do rukou, když mi bylo dvanáct nebo třináct let. (...) Když se to stalo, byl jsem ještě na střední škole Gil Vicente, v prvních dvou ročnících oboru, který jsem samozřejmě nedokončil. Pak jsem šel na průmyslovou školu Afonso Domingues, to mi mohlo být třináct, a potom celé období technického vzdělávání, kde byla literatura (...). Tehdy jsem začal s učebnicemi, naučil jsem se v nich pár věcí, protože jsem věděl, že tam jsou nějakí pánové, kteří jsou autory. Později jsem hodně četl v Galveiasově knihovně, po nocích, až do doby, kdy už jsem pracoval v dílnách nemocnic v Lisabonu jako zámečnick-mechanik.“

PUBLIKOVÁNO V CARLOS REIS, DIALOGY S JOSÉM SARAMAGEM.

Fotky:

José Saramago ve věku 10 let.

Studentský průkaz J. Saramaga.

Palác Galveias, foto A. Portugal (1945).

Panel číslo 3.

ZROD SPISOVATELE

Vše, co je v románech, může být nalezeno v kronikách.

Před svým prvním významným románem (*Vzkříšení ze země*, 1980) žil José Saramago tichým kulturním životem. Nepřestal však publikovat, zejména v tisku; ten, který byl v té době již začínajícím spisovatelem, zanechal po sobě nedokončené rukopisy a přerušené literární pokusy. Například román *Claraboa* vyšel až v roce 2011, po autorově smrti. Mezitím byl José Saramago překladatelem, zaměstnancem nakladatelství, vypravěčem a kronikářem. Z této poslední činnosti mu zůstala zkušenost, která se mu jako spisovateli, jímž se měl teprve stát, v budoucnu velmi hodila.

Je to také doba poezie: *Básně Možné* (1966), *Pravděpodobně radost* (1970) a *Rok 1993* (1975), z nichž poslední obsahuje texty již přecházející v povídkovou tvorbu. Mezitím nastal čas svobody a s ním i spisovatelovo jasné vědomí sebe sama a svého řemesla. *Příručka malířství a kaligrafie* (1976) je autobiografickým svědectvím tohoto nově nabytého vědomí.

„Začal jsem literárně žít velmi brzy, neboť v pětadvaceti letech jsem vydal román, který, pokud nebyl dobrý, nebyl ani špatný, teprve po dvaceti letech jsem se vrátil k vydávání knih, což jistě vyvolalo u některých lidí dobré vůle otázku, zda se autor nerozhodl na léta odmlčet, aby získal životně důležité zkušenosti, které by pak mohl přenést do literatury. Já samozřejmě říkám, že ne, že nikdo nemá jistotu, že bude žít dalších dvacet let.“

SOCHA A KÁMEN

Fotky:

José Saramago na demonstraci 1. května 1974.

Přebal prvního vydání románu *Příručka malířství a kaligrafie* a vedle poznámky pro nikdy nenapsaný román (1952).

Panel číslo 4.

OBDOBÍ SOCHY*

Ten, kdo vytváří portrét, vytváří portrét sebe sama.

Druhá polovina 70. let je rozhodující pro vznik témat, která José Saramago hlouběji zpracovává ve svých velkých románech z 80. let. Autorská odpovědnost a uplatnění historie v beletrii se tak stávají ústředními tématy Saramagovy literární tvorby.

Příručka malířství a kaligrafie (1976) představuje triumf psaní jako způsobu odhalování skutečnosti; povídky v knize *Životy věcí* (1978) lze číst jako zárodky románů, které přijdou později, a *Zvednut ze země* (1980), příběh se silnými sociálními dopady, utváří epopěj skupiny, která v roce 1974 kráčí k osvobození. Totéž osvobození je zdramatizováno v *Noci* (1979), bezprostředně před vystoupením Camõesa v knize *Co udělám s touto knihou?* (1980).

„Toto vyprávění brzy skončí. Trvalo tak dlouho, jak bylo nutné, aby skončil jeden člověk a začal druhý. Bylo důležité, aby byla zaznamenána tvář, která existuje, a aby byly načrtnuty první stopy té, která se má objevit.“

PŘÍRUČKA MALÍŘSTVÍ A KALIGRAFIE.

„Nad hlavou červený drak počítá, milion, nemluvě o těch, které nevidíme, protože slepota živých vždycky přehlíží ty, kteří odešli předtím, tisíc živých a sto tisíc mrtvých, nebo dva miliony pohledů vystupujících ze země, vyberte si jakékoli číslo a vždycky bude příliš malé, pokud budeme sčítat z příliš velké vzdálenosti (...).“

ZVEDNUT ZE ZEMĚ.

Fotky:

Co udělám s touto knihou?, Soubor Apollo (2010).

Prezentace knihy *Zvednut ze země*, Casa do Alentejo, 1980.

Plakát z premiéry divadelní hry *Noc*.

Přebal prvního vydání knihy *Téměř věc*.

*poznámka překladatelky:

Období sochy (a později Období kamene) odkazuje na to, jak José Saramago vnímá svou spisovatelskou trajektorii. V knize *„Socha a kámen“* dochází k závěru, že až do svého díla *Evangelium podle Ježíše Krista* popisoval „sochu“ a od této knihy, která je pro něj hraniční, se pokouší popsat „kámen“, z něhož je socha vytvořena. Tato fáze jeho tvorby začíná knihou *Slepota*.

Panel číslo 5.

OBDOBÍ SOCHY

Dějiny pohřbily miliony živých.

José Saramago prozradil, že záměr "vložit to do románu", učinil z kláštera Mafra ústřední prvek ideologické revize dějin. Fikce nám v něm předkládá obskurní postavy, jiné ještě neobvyklejší (např. Blimundu) a celou revizi "oficiálních" historických pravd.

Z podobného podnětu Saramago v *Roku smrti Ricarda Reise* (1984) oživuje pessoovský heteronym. Ricardo Reis po návratu do Portugalska navazuje dialog s Pessoa a vrhá nenápadně kritický pohled na salazarovské Portugalsko a Evropu, kde se rodí totalitní režimy.

Svým způsobem se jedná o romány, jejichž středobodem je Portugalsko. Jinak řečeno, právě návrat do portugalské země dal v roce 1981 vzniknout *Cestě do Portugalska*.

„Jsou tu i jiní chlapíci, kteří se jmenují José, Francisco a Manuel, jen velmi málo se jich jmenuje Baltasar, ale mnoho se jich jmenuje João, Álvaro, António a Joaquim, a snad i podivný Bartolomeu, i když nikdy ne ten, který zmizel, stejně jako Pedro, Vicente, Bento, Bernardo a Caetano, najdou se tu všechna možná jména pro člověka a také všechny možné druhy existence, zejména pokud jsou poznamenány soužením a především chudobou (...).“

BALTASAR A BLIMUNDA

„Pojďme tedy, řekl Fernando Pessoa, Pojďme, souhlasil Ricardo Reis. Adamastor se neotočil, aby se podíval, možná se bál, že kdyby to udělal, mohl by konečně spustit svůj mohutný řev. Tady, kde končí moře a čeká země.“

ROK SMRTI RICARDA REISE

Fotky:

Nahoře poznámky k psaní románu *Baltasar a Blimunda* a napravo obraz "Královny záliby" od Josého Santa Bárbar.

Chico Diaz jako Ricardo Reis v filmu *Rok Smrti Ricarda Reise*, režie João Botelho.

Panel číslo 6.

OBDOBÍ SOCHY

Mimo Dějiny nic není.

Téma psaní, které se objevuje již v *Příručce malířství a kaligrafie*, je dále rozvíjeno v *Příběhu obléhání Lisabonu* (1989). V tomto případě je prezentována pravda, jiná než ta, která byla známá a nyní je zpochybňována: recenzent-spisovatel Raimundo Silva dává prostřednictvím jazyka najevo jakousi křehkost, která ovlivňuje neměnnou dějinnou epizodu. Fikce opět nabízí subverzivní a kritické poznání dějin.

S jiným záměrem, ale stále v souladu s dějinami, vytváří Saramago mimořádně originální alegorii: alegorii odloučení Pyrenejského poloostrova od Evropy. *Kamenný vor* (1986) pluje na jih, pryč od Evropy, a spojuje Portugalce a Španěly při hledání společného osudu.

„Román Kamenný vor je, celý, od první do poslední stránky, literárním důsledkem osobně převzatého historického resentimentu. Přestože Portugalci ... přenesli v dobrém i zlém jméno a ducha Evropy do jiných částí světa, zůstali pak na okraji dějin.“

POSLEDNÍ LANZAROTSKÝ DENÍK

„A to, co se nyní v knize píše, je, že křižáci nepomohou Portugalcům dobýt Lisabon, tak je to napsáno a začalo se to přijímat jako pravda, i když jiná (...), a někdo by musel historii vyprávět znovu (...).“

PŘÍBĚH OBLÉHÁNÍ LISABONU

Fotky:

Diář Josého Saramaga s údajem o uvedení *Příběh obléhání Lisabonu*.

Plakát filmové adaptace *Kamenného voru*, George Sluizer.

Panel číslo 7.

OBDOBÍ SOCHY

Jsem ateista stvořený křesťanstvím.

Na přelomu 80. a 90. let vydal Saramago tři díla, která ztělesňují jeho kritický vztah k Bohu a křesťanství: dvě divadelní hry (*Druhý život svatého Františka z Assisi*, 1987; *In Nomine Dei*, 1993) a román: *Evangelium podle Ježíše Krista*, 1991.

První z nich odsuzuje degradaci křesťanského poselství františkánství, stejně jako netoleranci a fanatismus (*In Nomine Dei*). *Evangelium podle Ježíše Krista* je zase výkladem Ježíše jako lidské postavy, ve vztahu k druhým lidem a k Bohu. Obraz Boha je obrazem autoritářské a utlačovatelské postavy, a to i s dopadem na Ježíše, jeho vlastní výtvar.

Po kontroverzi, kterou *Evangelium podle Ježíše Krista* vyvolalo, a represivních opatřeních tehdejší politické moci odešel José Saramago na Lanzarote. Nikdy se však nepovažoval za politického exulanta.

„Ježíš si tehdy uvědomil, že byl oklamán, jako je oklamán beránek vedený k oběti, a že jeho život byl od samého počátku směřován ke smrti. Když si vzpomněl na řeku krve a utrpení, která z jeho boku poteče a zaplaví zeměkouli, zavolal k otevřenému nebi, kde bylo vidět, jak se Bůh usmívá: Lidé, odpusťte mu, neboť neví, co udělal.“

EVANGELIUM PODLE JEŽÍŠE KRISTA

„Vždycky jsem žil velmi smířen se svým ateismem (...). Ale v jedné věci mám jasno: pokud je pravda, že stojím mimo církve, nestojím mimo kulturní svět, který vytvořila.“

ROZHOVOR PRO O GLOBO (1993).

Fotky:

Divadelní provedení *Evangelium podle Ježíše Krista* Josého Possi Netta.
José Saramago ve svém domě na Lanzarote a obálka prvního vydání knihy *Evangelium podle Ježíše Krista*.

Panel číslo 8.

OBDOBÍ KAMENE

Metafora je vždy nejlepší způsob, jak věci vysvětlit.

Romány, které následují po *Evangelium podle Ježíše Krista*, jsou pokusem vstoupit do "nejhlubšího nitra nás samých". Nyní se nacházíme v "době kamene". S ní přichází stručné psaní a zároveň použití alegorie s metaforickými rysy, které se stávají převládajícím literárním postupem. "Čas kamene" je překonán tehdy, když José Saramago popisuje "tvář, gesto, oblečení, postavu".

Slepotá (1995) a *Všechna jména* (1997) jsou romány z "doby kamene". V prvním z nich je zničující epidemie, která představuje víc než jen fyzickou slepotu, ale je také brutální krizí lidského rozumu. Zdrojem krutosti, sobectví a násilí. Ve druhém případě se triviální postava věnuje vytrvalému hledání neznámé ženy; je to metafora pro hledání druhého, hledání, které nutí k zamyšlení se nad identitou, dokonce i po smrti tohoto druhého.

Mezitím získal v roce 1995 José Saramago Camõesovu cenu*.

„Ve svém románu Slepotá jsem se pokusil pomocí alegorie sdělit čtenářům, že život, který žijeme, se neřídí racionalitou, že používáme rozum proti rozumu, proti životu samotnému. Snažil jsem se říci, že rozum by nikdy neměl být oddělen od úcty k člověku, že solidarita by neměla být výjimkou, ale pravidlem.“

LANZAROTSKÉ DENÍKY IV.

„Nastalo téměř absolutní ticho, sotva bylo slyšet hluk aut, která ještě jezdila po městě. Nejzřetelněji bylo slyšet tlumený zvuk, který zesiloval a zeslaboval, jako vzdálený měch, ale seňor José na to byl zvyklý, byl to Centrální Registr dechu.“

VŠECHNA JMÉNA.

Fotky:

José Saramago v 80. letech.

Plakát filmové adaptace *Slepoty* Fernanda Meirellese.

Rukopis Josého Saramaga z 8. srpna 1995: "UF! Dokončil jsem Slepotu! Zdravím, J.S."

*poznámka překladatelky: Camõesova cena je nejvyšší literární ocenění lusofonních zemí udělovaná významným portugalsky píšícím autorům a autorkám od roku 1989.

Panel číslo 9.

OBDOBÍ KAMENE

Pokud jsme takoví, ať se každý táže sám sebe proč.

Dne 8. října 1998 oznámila Švédská akademie, že Nobelova cena za literaturu bude udělena Saramagovi. Dne 10. prosince převzal Saramago medaili a diplom z rukou švédského krále.

Na přelomu století a tisíciletí je Saramago výrazně občansky a politicky aktivní a v jeho románech jsou znát rostoucí etické obavy.

Román *Jeskyně* (2000) nám prostřednictvím alegorie, která odkazuje na platónský mýtus, vypráví o násilí páchaném na slabších v tomto čím dál tím globalizovanějším a méně lidském světě. Otázka *druhého*, která se objevila už v díle *Všichni jména*, se znovu vrací v knize *Dvojitý člověk* (2002), kde je propojena s otázkou identity a s dalšími souvisejícími významy: solidárním poznáním *druhého*, respektem k odlišnost, překonáním odstupů mezi lidmi.

“Indiáni Chiapas nejsou nejsou jedinými ponižovanými a uráženými na tomto světě: ve všech jeho částech a po celý čas, nezávisle na rase, barvě pleti, zvycích, kultuře a náboženské víře, jsme my, pyšné lidské bytosti, vždy dokázaly ponižovat a urážet ty, které se smutnou ironií nazýváme nám podobnými.”

LANZAROTSKÉ DENÍKY IV.

“Tertuliano Máximo Afonso se zvedl ze židle, klekl si před obrazovku televize, s tváří tak blízko, jak mu to jen zrak dovolil, To jsem já, řekl a znovu ucítil, jak mu naskakuje husí kůže, to co tam viděl, nebyla pravda, nemohla být (...).”

DVOJÍ ČLOVĚK.

Fotky:

José Saramago přebírá Nobelovu cenu.

Nahoře: José Saramago v Chiapas v roce 1999. Dole José Saramago a Gabriel García Márquez.

Plakát k filmové adaptaci *Dvojitého člověka* Denise Villeneuvea.

Panel číslo 10.

OBDOBÍ KAMENE

Když politik lže, ničí základy demokracie.

V knize *Jasnovidnost* (2004) pozorujeme výsledek návaznosti, kterou přináší postavy z románu *Slepota*. José Saramago zároveň trvá na prolínání žánrů, románu a eseje. Epidemie prázdných hlasovacích lístků dělá z vyprávění román se silným politickým nádechem, který uvažuje nad rozpory demokracie a přináší téměř prorocká varování.

V díle *Přerušení smrti* (2005) je opět alegoricky zobrazen neobvyklý případ: pozastavení smrti. Spíše než o vyšetřování nesmrtelnosti se však jedná o fiktivní výpravu popsanou sarkastickým tónem, o lidském údělu, jeho zranitelnosti a rozporech.

Kromě těchto románů se Saramago vrací také psaní dramát a v díle *Don Giovanni aneb rozpustilec zproštěn viny* (2005) dekonstruuje literární mýtus. Saramagův text se stane libretem k opeře *Il Dissoluto Assolto* od Azia Corghiho.

“Demokracie se nesmí okleštit na pouhé nahrazení jedné vlády druhou. Máme formální demokracii, ale potřebujeme skutečnou.”

EL PAÍS (2004)

“Na druhý den nikdo nezemřel. Ačkoliv ten fakt úplně odporoval normám života, způsobil v našich myslích obrovský převrat, ve všech aspektech opodstatněný, je třeba si uvědomit, že ani v jednom ze čtyřiceti svazků světových dějin nebyla zmínka o žádném podobném fenoménu...”

PŘERUŠENÍ SMRTI

Fotky:

José Saramago v roce 2007.

José Saramago a Azio Corghi.

Obálka prvního vydání díla *Don Giovanni aneb rozpustilec zproštěn viny*.

Španělské vydání *Přerušení smrti*.

Panel číslo 11.

OBDOBÍ KAMENE

Bez Boha by mé dílo nebylo kompletní.

Na konci své literární tvorby se José Saramago vrací k tématu z "období sochy". "Jsme naši vlastní paměť", říká, poté co vydá dílo, v němž se vrací do dětství, aby našel sám sebe (*Malé paměti*, 2006).

Poté José Saramago vydává romány *Putování jednoho slona* (2008) a *Kain* (2009). V těchto posledních titulech se znovu objevují Dějiny a Bůh, základní prvky důležité části jeho předchozí tvorby. V rámci dějinné tematiky beletristicky rekonstruuje příběh slona, který v době krále Jana III. putoval z Lisabonu na dvůr rakouského arcivévody; v Kainovi je pak postava vyobrazená ve Starém zákoně se zlověstnými rysy přetvořena v oběť Boží vůle, mstící se za svobodu zmrzačenou svým stvořitelem.

Když José Saramago 18. června 2010 zemřel, terpve započal práci na své poslední knize *Alabardas, Alabardas, Espingardas, Espingardas*. V roce 2011 vyšel bez úprav román *Vikýř*.

"Kdo se hlouběji nezabývá významem loží manželských, ne-manželských či úmrtních v řádném fungování veřejné správy, možná bude překvapen, ale první krok nevšedního putování slona do rakous, o němž se chystáme vyprávět, byl učiněn v královských komnatách portugalského dvora více méně v době, kdy je čas jít spát."

PUTOVÁNÍ JEDNOHO SLONA. (překlad Lada Weissová, 2018).

"Pak kain řekl, Ted' mě můžeš zabít, Nemohu, boží slovo nelze vzít zpátky, zemřeš přirozenou smrtí v pusté zemi a dravci ti budou rvát maso z kostí, Ano, poté co ty jsi mi vyrval duši."

KAIN. (překlad Lada Weissová, 2011).

Fotky:

Obálka komiksového alba, adaptace *Putování jednoho slona* Joãa Amarala.

Vikýř v podání divadelní skupiny A Barraca.

Obálka prvního vydání *Kaina*.

Panel číslo 12.

SARAMAGO, VŠESTRANNÝ SPISOVATEL

Nikdy jsem se nezajímal o to, být něčím jiným, než tím, čím jsem.

José Saramago se po celý svůj literární život a v návaznosti na své literární dílo zabýval společenskými, etickými a politickými otázkami. Stále větší aktuálnost těchto otázek ve spisovatelově kariéře vykreslují tato slova: "*Čím dál tím méně mě zajímá mluvit o literatuře*".

Po vzoru svého dědečka Jerónima Melrinha se Saramago stal "moudrým mužem". Jeho dílo tak získalo rozměr univerzálnosti, která překračuje hranice a odsuzuje rozpory, jež postihují lidskou společnost na přechodu z 20. do 21. století. Člověk, který je v centru spisovatelova zájmu, není abstraktní: nabývá konkrétní podoby v momentech útlaku, opuštěnosti a sociálního vyloučení v různých částech světa.

V neposlední řadě, Saramagova sociální a etická angažovanost se projevuje v jeho výzvě přejít od požadování práv k potvrzení lidských povinností.

"Někdo neplní své povinnosti. Vlády neplní své povinnosti buď proto, že nevědí jak nebo proto, že nemohou, nebo proto, že nechtějí. Nebo proto, že to nedovolují ti, kdo fakticky vládou, nadnárodní a nadkontinentální společnosti, jejichž naprosto nedemokratická moc zredukovala to, co zbylo z ideálu demokracie, na skořápku bez obsahu. (...) Ujměme se slova a iniciativy my, obyčejní občané. Se stejnou vehemencí a silou, s jakou se domáháme svých práv, se domáhejme i svých povinností. Snad se svět začne zlepšovat."

PROJEV ZE STOCKHOLMU (1998).

Fotky:

José Saramago a jeho projev při příležitosti Nobelovy ceny.

Jorge Amado a José Saramago.

Terra, kniha fotografií Sebastiãa Salgada, která zachycuje lidi na okraji společnosti v Brazílii, s předmluvou Josého Saramaga.

Panel číslo 13.

SARAMAGO, VŠESTRANNÝ SPISOVATEL

Předmětem mé práce je člověk.

Odkaz spisovatele tvoří díla, která zanechal dalším generacím, a jeho myšlenky, a to především pokud, jako v případě José Saramaga, tyto myšlenky směřují k budoucnosti.

Saramagovo dílo žije především v myslích jeho nesčetných čtenářů, v mnoha jazycích, po celém světě. Navíc dalo vzniknout bezpočtu uměleckých projevů, které adaptují Saramagovy texty a v jiných jazycích vyjadřují přesahy jeho díla. Ve filmu, divadle, televizi, komiksech, opeře a baletu i na různých výstavách je Saramagovo poselství stále aktuální a účinné. A to také v místech, kde spisovatel žil a kde zanechal své sbírky: v Nadaci José Saramago, v Lisabonu a v Azinhaze, stejně jako na Lanzarote, v domě, kde strávil poslední roky svého života.

"Proměnění v apoteózu světla a barvy mezi prostorem a mořem jsme my, lidské bytosti, tato jasná, třpytivá bílá pěna, která má krátký život, která vystřeluje krátkou záři, generace a generace, které se střídají, přenášený mořem, jímž je čas. (...) Proto raději mluvím více o životě než o literatuře, aniž bych zapomínal, že literatura je v životě a že budeme mít vždy před sebou ambici učinit literaturu životem."

SOCHA A KÁMEN.

"Být plnohodnotným občanem, nebo tím nejlepším, jakým jeden může být, převzít vlastní odpovědnost, své povinnosti a práva... vyžaduje hodně práce."

V KNIZE JORGEHO HALPERÍNA, ROZHOVORY SE SARAMAGEM.

"Zdá se, že tato civilizace - a nemám na mysli jen tu, kterou zjednodušeně nazýváme západní - se blíží ke konci, se stává nespornou záležitostí celého světa."

POSLEDNÍ DENÍK Z LANZAROTE.

Fotky:

José Saramago a Pilar del Río, v dokumentu *José a Pilar* Miguela Gonçalves Mendese.

Výstava *Poznámky a náhled* Marcella Danta.

Nadace Josého Saramaga.